

Theoretical Analysis of the Approaches of Economic Sociologists and the Social Contexts of Secularization (with Emphasis on Max Weber's Max Weber's Economic Rationality Thought)

Mehdi Mokhtarpour¹

1. Department of Sociology, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Mehdi.Mokhtarpour@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type Research Article	Objective: The main goal of this article is to present a theoretical analysis of the context of secularization of Iranian society by examining the approaches of economic sociologists, especially the thought of Max Weber. In this regard, the theories of thinkers such as Auguste Comte, Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim, the school of modernization, the development perspective, Karl Dobler, Brian Wilson, Malcolm Hamilton, Jean-Paul Willem, and Robert Bella have been used.
Article history Received: 04 November 2024 Accepted: 09 February 2025 Published: 14 March 2025	Methods: This article uses a documentary research method.
Keywords: Secularization, economic development, rationality, Max Weber.	Findings: Secularization is one of the factors and, in some cases, one of the major consequences of Western-style development, and its alignment with development is the result of causes and factors, including intra-religious factors such as the type of religion prevalent in Western society, the emergence of the church as the authority to explain religion, and extra-religious factors such as the conflict between science and religion, one-sided secularism, and finally, materialism in Western society.
	Conclusion: Accepting the issue of secularization as a factor of development or a definite consequence of development poses problems, both theoretically and practically. Theoretically, due to the different and sometimes contradictory views that exist in this regard, and practically, there are examples of different societies that each follow their own laws, and the type and manner of development in these societies negates this necessary relationship.
Cite this article: Mokhtarpour, M. (2024). Theoretical Analysis of the Approaches of Economic Sociologists and the Social Contexts of Secularization (with Emphasis on Max Weber's Max Weber's Economic Rationality Thought). <i>Journal of Sociological Studies of Sustainable Development</i> , 1(1), 1-16.	
 ©The Author(s). Publisher: West Tehran Branch	

تحلیل تئوریک رویکرد های جامعه‌شناسان اقتصادی و زمینه های اجتماعی عرفی شدن (با تاکید بر اندیشه عقلانیت اقتصادی ماکس وبر)

مهدی مختارپور^۱

^۱ گروه دانشی جامعه‌شناسی، واحد تهران غرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران Mehdi.Mokhtarpour@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله پژوهشی	هدف: هدف اصلی این مقاله ارائه یک تحلیل تئوریک از زمینه های عرفی شدن جامعه ایران با بررسی رویکرد های جامعه‌شناسان اقتصادی خاصا اندیشه ماکس وبر است. در همین راستا نظریه های اندیشمندانی نظیر اگوست کنت، کارل مارکس، ماکس وبر، امیل دورکیم، مکتب نوسازی، دیدگاه توسعه، کارل دابلر، برایان ویلسون، ملکم همیلتون، ژان پل ویلم و رابرت بلا مورد استفاده قرار گرفته است.
تاریخچه دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴	مواد و روش‌ها: در این مقاله از روش پژوهش اسنادی استفاده شده است.
کلیدواژه‌ها عرفی شدن، توسعه اقتصادی، عقلانیت، ماکس وبر.	یافته‌ها: عرفی شدن از عوامل و در مواردی، از تبعات عمده توسعه از نوع غربی است و هم سویی آن با توسعه نتیجه علل و عواملی است که از جمله، می توان به عوامل درون دینی از قبیل نوع دین مطرح در جامعه غربی، نوع ظهور کلیسا به عنوان متصدی تبیین دین و به عوامل برون دینی از قبیل تعارض علم و دین، قلانیت یک سویه و بالاخره، مادی گرایی در جامعه غرب اشاره کرد.
	نتیجه‌گیری: پذیرش مساله عرفی شدن به عنوان عامل توسعه یا پیامد قطعی توسعه، مشکلاتی را، چه از لحاظ نظری و چه از لحاظ عملی، به دنبال دارد. از لحاظ نظری به دلیل دیدگاه های گوناگون و بعضا متضادی که در این رابطه وجود دارد و از لحاظ عملی نیز نمونه هایی از جوامع گوناگون وجود دارد که هر کدام از قوانین خاص خود متابعت می کند و نوع توسعه و چگونگی آن در این جوامع این رابطه ضروری را نفی می نماید.

استناد: مختارپور، م. (۱۴۰۳). تحلیل تئوریک رویکرد های جامعه‌شناسان اقتصادی و زمینه های اجتماعی عرفی شدن (با تاکید بر اندیشه عقلانیت اقتصادی

ماکس وبر). مطالعات جامعه‌شناختی توسعه پایدار، ۱(۱)، ۱-۱۶.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران غرب

Extended Abstract

Purpose

By studying the history of the Enlightenment in Europe and afterwards, we find that the actions and reactions of religious leaders and church officials, mainly regarding the new phenomenon of secularization, as well as studies that were conducted in the culture of society, including "religion", led to the adoption of various positions on this issue, some in defense of the existing situation and others against it, which itself led to the development of various studies on the relationship between religion and development, especially economic development, which, due to the complexity and multidimensionality of the issue, was examined from various angles. One of the main topics in this field was the study and investigation of effective or hindering factors, both material and spiritual, in the field of development, including the discussion of the relationship between secularization and development in the field of economic factors of development. Secularization, as a discussion related to the field of religion and society, arose from the extent to which religion is present in society and how far it has distanced itself from society, and with this in mind, how much its existence has been able to elevate society or, conversely, be considered an obstacle to economic development. Therefore, in the factors that were raised for development in some perspectives and theories related to economic development in the West and then in some non-Western societies, special attention was paid to the issue of secularization as one of the important and key factors of the current development of the West. From this perspective, a developed society is a society that accepts secularization, and societies that are not developed will develop if they, like the West, accept the process of secularization. On the other hand, some have argued that although secularization is not a necessary and sufficient factor in development, a society that has developed will also become secular. In fact, with these two perceptions, they claimed a certain correlation between economic development and secularization, that development is either a definite result of secularization of society or necessarily follows secularization, which in any case, a developed society is a secularized society. Such a perception and attitude towards religion led even the governments of societies that had a kind of optimism towards religion and believed in an active role for it to believe that for the growth and development of society, society must be secularized in some way and institutions that are possibly under the supervision of religion must be removed from its supervision and all the affairs of the lives of individuals in society must be based on human reason. Because in the form of a religious society and the active presence of religion, development is unattainable. One of the problems in examining Weber's influence on anthropology is the limitation and even lack of resources in Persian and limited access to non-Persian sources. Therefore, in order to understand the influence of economic sociologists, especially Max Weber, on the fields of sociology and economics, in this article we will introduce and theoretically analyze the approaches of economic sociologists and the social contexts of secularization with an emphasis on Max Weber's thought and some of its principles, and finally we will redefine Weber's definition of concepts such as rationality, formal economy, etc.

Method

Documentary research is the use of external sources and documents to support a theory or point of view in academic research. Many times, the term library research is used instead of documentary research, which is not considered to be an accurate and correct term. Because library studies refer to studies in which the subjects under study are not available to the researcher. These sources often relate to the distant or recent past. The researcher uses documents and records from previous times that are available in libraries. The documentary research method has been considered both as a comprehensive method and a technique to strengthen other qualitative methods in social science research. In this method, the researcher

collects his research data about actors, facts, and social phenomena from sources and documents. A significant part of theoretical research in sociology, willingly or unwillingly, uses the documentary method. The documentary method can provide the necessary implementation methods for examining the research background. Despite the importance of this method and the efforts of researchers to apply it, a coherent and systematic policy has not been adopted in using this method. Therefore, the documentary research method has been used in this article.

Findings

In the realm of education, society strives to reduce illiteracy, and in the realm of religion, the replacement of worldly belief systems, and in the realm of the family, where large kinship units lose their scope and in terms of class, it will lead to geographical and social mobility. According to Smelser, an underdeveloped society will have two general modes of functional separation of structural elements with specialization of the independence of social units in order to reach a state of economic development, as well as a process of functional coordination of structural elements, whereby all these separated structures are united on a new basis. Thus, Smelser believes in the linear development of social transformation along the lines that have occurred in European capitalist countries. However, another thinker of this school, Rostow, explains the changes resulting from development and the transition from the stage of traditional society to industrial society in five stages: 1- Traditional society 2- Conditions before economic rise 3- Economic rise stage 4- Maturity stage 5- Mass consumption stage. According to the view of modernization theorists; the elements of modernization are formed through their percolation into underdeveloped societies. In other words, the successful diffusion and expansion of Western economy and technology will cause a total transformation in developing countries. This idea was expressed by Eisenstadt, so the modernization school has fully addressed the dimensions of the problem. But the Marxist view of development looks at the subject from a perspective based on Marxist theoretical foundations; for Marxists, the role of the bourgeoisie from feudalism to capitalism in Third World countries is the main issue. Synonymous with the concepts of "traditional" and "modern", Marxists use the two categories of "feudal" and "capitalist" and do not explain other aspects of development.

Conclusion

Weber's great thought was neglected for years or at least left out of its proper place in social science. Until Parsons introduced him to his students at Harvard University. For this reason, Weber most of all transferred his influence to Parsons' students. Just as social science in Britain and especially in France were deprived of Weber's teachings for years, Weber's influence on contemporary social science should be sought in America and especially among Parsons' students. Among them, the most important anthropologist who was influenced by Weber is Clifford Geertz, whose influence on him has been discussed in most of this dissertation. For example, Geertz writes in explaining his view on culture: The concept of culture, for me... is a semantic concept. Like Weber, I believe that man is an animal suspended in the webs of meaning that he himself weaves. I believe that those webs are culture, and their analysis cannot be carried out on the basis of an empirical science in search of laws, but rather through an interpretive science in search of meaning. I am looking for such an explanation... (Geertz (1973) quoted by Fakouhi (2002)). Other well-known anthropologists who have been influenced by Weber include Marshall Salinas and Bourdieu, who are also discussed below. In addition, a significant number of second-tier anthropologists can be mentioned, who have been more influenced by Weber's comparative project in studying the relationship between religion and economics, some of whom will also be introduced.

مقدمه

با مطالعه تاریخ عصر روشنگری در اروپا و پس از آن در می یابیم که کنش و واکنش هایی که از سوی دین داران و متصدیان کلیسا به طور عمده، در مورد پدیده جدید عرفی شدن^۱ به وجود آمد، همچنین مطالعاتی که در فرهنگ جامعه و از جمله «دین» صورت گرفته بود، موجب گردید که موضع گیری های مختلفی در این باره اتخاذ شود که برخی در دفاع از وضع موجود و برخی دیگر علیه آن شکل گرفت که خود زمینه مطالعات گوناگونی را در رابطه با بحث از نسبت بین دین و توسعه و خصوصاً توسعه اقتصادی موجب شد تا به دلیل پیچیدگی و ذو ابعاد بودن مساله، از زوایای گوناگون مورد بررسی قرار گیرد. از عمده مباحث در این زمینه، مطالعه و بررسی در رابطه با عوامل مؤثر یا مانع، اعم از عوامل مادی و معنوی در زمینه توسعه بوده که از جمله در زمینه عوامل اقتصادی توسعه بحث از نسبت عرفی شدن با توسعه مطرح گردید. مفهومی که ارتباط زیادی با دین - به عنوان عامل یا مانع توسعه - داشت. عرفی شدن به عنوان یک بحث مربوط به حوزه دین و جامعه، از این جا ناشی می شد که به چه میزان دین در جامعه حضور دارد و چه قدر از جامعه فاصله گرفته و با این توجه، چه مقدار وجود آن توانسته است به جامعه تعالی ببخشد یا به عکس، مانعی برای توسعه اقتصادی تلقی شود. لذا در عواملی که برای توسعه در برخی دیدگاه ها و نظریات مربوط به توسعه اقتصادی در غرب و پس از آن در برخی جوامع غیر غربی مطرح شد، به عنوان یکی از عوامل مهم و کلیدی توسعه کنونی غرب به مسئله عرفی شدن توجه خاصی صورت گرفت. از این منظر، جامعه توسعه یافته جامعه ای است که عرفی شدن را پذیرفته و جوامعی که توسعه نیافته اند در صورتی توسعه می یابند که همچون غرب، تن به فرایند عرفی شدن بدهند. از سوی دیگر، بعضی چنین مطرح کردند که اگرچه عرفی شدن عامل لازم و کافی در توسعه یافتگی نیست، اما جامعه ای که توسعه یافت، عرفی نیز خواهد شد. در واقع با این دو تلقی نوعی ملازمه قطعی بین توسعه اقتصادی و عرفی شدن را مدعی شدند که توسعه یا نتیجه قطعی عرفی شدن جامعه است و یا لزوماً عرفی شدن را به دنبال دارد که در هر صورت، جامعه توسعه یافته، جامعه ای است عرفی شده. چنین برداشت و نگرشی نسبت به دین موجب شد که حتی حکومت جوامعی که نوعی خوش بینی نسبت به دین داشتند و نقش فعالی برای آن معتقد بودند، به این باور برسند که برای رشد و توسعه جامعه، باید به گونه ای جامعه را عرفی کرد و نهادهایی را که احیاناً تحت نظارت دین است از نظارت آن خارج و تمام امور زندگی افراد در جامعه را با عقل بشری پی ریزی کرد. چرا که در قالب جامعه دینی و حضور فعال دین توسعه دست نیافتنی است. به نظر می رسد که برای چنین نسبت و ملازمه ای بین توسعه اقتصادی و عرفی شدن به صورت یک رابطه ضروری، با توجه به تعاریف عرفی شدن و توسعه دلایل و شواهد متعددی وجود دارد که هم نبود ضرورت را اثبات می کند و هم اختصاص چنین رابطه ای، را به غرب که صرفاً از یک دوره خاص تاریخی برداشت شده است. ماکس وبر از بزرگترین اندیشمندان علم اجتماعی در اوایل قرن بیستم بود که زمینه دانشگاهی مطالعات او تاریخ اقتصادی بود اما آموزه های او در فلسفه، حقوق و بیش از همه در علوم اجتماعی مورد توجه قرار گرفت. البته توجه به وی در علوم اجتماعی هم به میزان زیادی به سال های بعد از جنگ دوم و پس از معرفی وی در آمریکا توسط پارسونز برمی گردد. با این حال گسترده ترین و نه عمیق ترین و مهمترین تاثیر او یعنی رابطه میان اقتصاد و دین حتی در سال های قبل نیز تاثیرگذاری خود را شروع کرده بود. مهم ترین و عمیق ترین تاثیر وبر در علم اجتماعی را می توان در اهمیتی دانست که او برای ارزش ها و معانی و تاثیر آنها بر کنش افراد قایل بود. این توجه به معنا در نزد کنشگران او را از روش های پوزیتیویستی دور و به روش های تفسیری و تاریخ نزدیک کرد. به همین ترتیب تاثیر وبر بر انسان شناسی را نیز می توان در دو حوزه بررسی کرد؛ رابطه دین و اقتصاد، که در واقع مورد مطالعاتی وبر بود. و حوزه دوم که تحت تاثیر رویکرد معنایی و تفسیری وبر قرار داشت و انسان شناسی تفسیری به میزان زیادی حاصل همین تاثیر وبر بوده است که گیرتز از طریق آموزش های پارسونز دریافت کرده است. انسان شناسی تفسیری که مهمترین تاثیر شناخته شده وبر بر انسان شناسان است، همانطور که اشاره شد در آمریکا و در میان شاگردان پارسونز ظهور یافت. و حضور وبر در انسان شناسی بریتانیا و به ویژه فرانسه تا سال ها بعد و کارهای بوردیو در فرانسه به تعویق افتاد. از مشکلات بررسی تاثیر وبر بر انسان شناسی محدودیت و حتی فقدان منابع در زبان فارسی و دسترسی محدود به منابع غیر فارسی است. بنابراین در جهت شناخت تاثیر جامعه شناسان اقتصادی خاصاً ماکس وبر بر حوزه های جامعه شناسی و اقتصاد، در این مقاله به معرفی و تحلیل تئوریک رویکرد های جامعه

¹ Secularization

شناسان اقتصادی و زمینه های اجتماعی عرفی شدن با تاکید بر اندیشه ماکس وبر و برخی از اصول آن می پردازیم و در نهایت نیز تعریف وبر از مفاهیمی نظیر عقلانیت، اقتصاد صوری و ... را بازتعریف می کنیم.

۱. جوزف پی یوکه در اواخر دهه ۱۹۴۰ رئیس هیئت مدیره شرکت نفت «سان» آمریکا بود، و همراه با برادران و خواهرانش «مؤسسه خیریه پی یو» را بنیاد نهاد. یکی از این پروژه ها «مجمع پی یو»^۱ نام دارد که یک اطلاق فکر تحقیقاتی درباره زندگی مدنی در آمریکا است. این اطلاق فکر در ماه دسامبر ۲۰۰۷ بخشی از مهمترین ژورنالیست های آمریکا را برای شرکت در کنفرانسی پیرامون «مذهب، سیاست و زندگی عمومی» گرد هم آورد. سخنران اصلی این کنفرانس «پروفسور ویلفرد مک کلی»^۲ بود که از روشنفکران و تاریخدانان سرشناس آمریکا محسوب شده و از استادان ممتاز دانشگاه «تنسی» آمریکا است.

۲. کتاب جامعه شناسی دین از ملکم همیلتون که پس از طرح مباحث مختلف جامعه شناسی دین در فصل پانزدهم به مسئله دنیاگرایی یا سکولاریزم می پردازد و با بیان دیدگاه های معاصر جامعه شناسی به شرح و توضیح مفهوم عرفی شدن اشاره دارد این کتاب توسط محسن ثلاثی به فارسی ترجمه شده است.

۳. مقدس و عرفی عنوان کتابی است به قلم رونالد اینگلهارت و پیپا نوریس که به مسأله دین و سیاست در جهان معاصر می پردازد نویسندگان وقایع ۱۱ سپتامبر آمریکا را الهام بخش توجه عمومی به دین تلقی نموده اند و مطالعات موردی خود را بر معمای دینی شدن ایالات متحده و اروپای غربی، تجدید حیات دین در اروپای پسا کمونیست و دین و سیاست در جهان اسلام متمرکز نموده اند. کتاب حاضر توسط خانم مریم وتر به فارسی برگردانده شده است.

۴. کتاب عرفی شدن در تجربه مسیحی و اسلامی از علیرضا شجاعی زند، به مسئله عرفی شدن پرداخته و اذعان دارد؛ فروپاشی شوروی و انقلاب اسلامی در ایران را دو جریانی می داند که به عنوان سدی در برابر هجوم عرف گرایی قد علم نموده اند. وی مدعی است هرچند عرفی شدن در غرب پدیده پوشیده ای نیست لیکن تجربه مسیحی با تجربه اسلامی در این زمینه کاملاً متفاوت می باشد. نویسنده مفهوم عرفی شدن را با مراجعه به متون دینی اسلام پیگیری می نماید و اسلام را بر خلاف مسیحیت اصولاً دینی دنیایی معرفی نموده و انتظار ندارد که آموزه های اسلام همانند مسیحیت دچار عرفی گرایی شود چون که خود به گونه ایی و با معیار هایی عرفی است وی اسلام را دین تدمیر و آبادانی، تغییر پذیری، نوید بخشی و انرژی زایی معرفی می کند و بدینگونه استدلال می کند اسلام بر اساس آموزه هایش دچار عرف گرایی که مسیحیت شده نخواهد شد. در کتاب موصوف به نظریه وجود رابطه یک به یک و همبستگی تام میان توسعه و عرفی شدن به دیده تردید نگریسته شده است. گمان ما بر این است که اسلام از دو طریق چالش مفروض میان عرف و دین را مرتفع نموده است یکی از طریق ملاحظه عرف در تدوین و دیگری با تلاش برای جاری ساختن دین در روح قانون و در جوف عرف اجتماع. آرمان دینی تشکیل امت و برپایی حکومت در اسلام که بستر تحقق عملی آموزه های دینی را فراهم می آورد و آن را با مقتضیات عمل و واقعیات عینی درگیر می سازد در واقع همین امکانات نهفته در راهکار دوم برای دینی سازی عرف را پیش روی مؤمنان می گذارد این راهکار یعنی متجلی ساختن دین در قوانین عرفی و رسوخ در عرف اجتماعی را بعضی به زبان جوهر قدسی دین و به نفع فرایند عرفی شدن ارزیابی کرده اند، راه را بر کامل بودن و آنچه از آن تحت عنوان دین اتم و اکمل یاد می کند می گشاید و اسلام را دارای ظرفیت هایی بالاتری معرفی می کند که درگیر عرفی شدن گردد. اسلام دین تمام مردم و تمام زندگی است پس ناگزیر است که دین اجتماع و سیاست ایشان نیز باشد از نظر اسلام مسیر تعالی و رستگاری انسان و سعادت وی و نجات اخروی جز از طریق حضور مثبت در دنیا، تعامل و مؤانست پویا با طبیعت و مشارکت فعال در اجتماع انسانها میسر نمی گردد.

۵. کتاب دین، جامعه و عرفی شدن اثر دیگری است از علیرضا شجاعی زند که در دیدگاهی کاملاً مشابه با کتاب عرفی شدن در تجربه مسیحی و اسلامی به موضوع عرفی شدن در سه سطح دین، جامعه و فرد می پردازد.

۶. محمد تقی جعفری در کتابی با عنوان سکولاریسم یا حذف دین از زندگی دنیوی، لفظ سکولاریسم را به معنی، مخالفت با شرعیات و مطالب دینی، روح دنیاداری و طرفداری از اصول دنیوی و عرفی معرفی می کند. وی در تعریفی کاملاً متفاوت و نوظهور که نشانگر درک نادرست ایشان از سکولاریسم است ماده سکولار را عامی و بیسواد خارج از صومعه، مخالف شرعیات و ... می داند. محصول سکولاریسم از نظر نویسنده حذف اخلاق والای انسانی از زندگی انسان ها درست مساوی بی نیازی آنان از شخصیت و یا نبود کردن حقیقت است. با این اوصاف مطالب کتاب از دیدگاه روحانیت سنتی نسبت به این مفاهیم مدرن می نگرد.

^۱ Pew Forum

^۲ Wilfred McClay

اندیشه های کلاسیک جامعه شناسی پیرامون عرفی شدن

۱. اگوست کنت^۱: کنت به عنوان پدر جامعه شناسی، به اعتباری بنیانگذار نخستین نظریه جامعه شناختی عرفی شدن نیز هست. نظریات کنت درباره دین حداقل در سه موضع، مؤید فرایند عرفی شدن است و در چند جا نیز بر اهمیت و ضرورت دین در حیات اجتماعی حتی در دوره پوزیتیویستی اذعان کرده است. برافراشتن علم استقلال جامعه شناسی و آزادسازی آن از چنبره الهیات و فلسفه به منظور تکمیل آخرین حلقه سلسله مراتب علوم اثباتی، به اعتباری مهم ترین گام کنت در هموار ساختن مسیر این فرایند به شمار می آید. او اندیشه های اجتماعی پیش از عصر خود را آغشته به ارزش گذاری های ماورایی و تبیین های الهیاتی می داند و لذا بنیان گذاری علم اثباتی جامعه شناسی را در راستای طرد مفاهیم ماوراءطبیعی و تبیین های غایی معرفی می کند. به علاوه آن گاه که از فرایند انتقال از جامعه الهی - نظامی گذشته به جامعه علمی - صنعتی آینده سخن می گوید، همزمان به فرایندهای عرفی شدن فرد و عرفی شدن جامعه اشاره دارد؛ چرا که او تحول و اصلاح اجتماعی را تابعی از تحولات پدید آمده در انگاره های حاکم بر ذهن بشری می داند. موضع سوم و آشکارتر، در همان نظریه مراحل سه گانه تحول ذهن بشری است که در آن به صراحت از تعلق نگره و انگاره دینی به دوره کودکی بشر و جوامع ابتدایی یاد می کند. کنت مدعی است که بشر و به تبع آن جوامع بشری با پشت سرگذاشتن دوره ربانی و دوره متافیزیک، اینک به عصر اثباتی پای گذارده اند تا آنچه را که در دین و فلسفه، پیش از این نتوانسته بود برای او به ارمغان آورد، با استمداد از علم و به دست خویش فراهم سازد (Shojaei Zand, 2002: 93).

۲. کارل مارکس^۲: مارکس با بینش مادیش بیش از هر اندیشمند دیگری مورد طعن و نفرین متوالیان ادیان الهی قرار گرفته است. تعریضات مارکس بر دین در ذیل بحث های «زیر بنا - روبنا»، «ایدئولوژی» و «از خود بیگانگی» صورت گرفته که در آنها کمتر به دین مشخص و یا عقیده دینی خاص نظر داشته، بلکه بی هیچ تفکیکی، برای تمامی صورت های دینی، حکمی واحد و نسخه یکسانی در نظر گرفته است. مارکس ابزارهای ذهنی توجیه گر وضع موجود را ایدئولوژی می نامد و دین را یکی از رایج ترین ایدئولوژی های حامی طبقه سلطه گر و تخدیرکننده طبقه فرودست در دوران گذشته می شناسد. اندیشه های مارکس درباره دین که صبغه ایدئولوژیک عرف گرایانه در آن پررنگ تر از وجه نظرهای تنوریک است، به شدت متأثر از آرای فوئرباخ است که اعتقاد دینی و پرستش ذوات ماوراءالطبیعی را بارزترین جلوه از خود بیگانگی انسان می دانست. از مارکس دو موضع صریح که به نحوی و بی ذکر نام به فرایند عرفی شدن جوامع و افراد اشارت دارد، قابل بازشناسی است (Hamilton, 2010: 149).

۳. امیل دورکیم^۳: نگرش و تلقی دورکیم از مقوله دین، کاملاً عرفی بوده از چند مدخل و منظر نیز آن را تبیین و تقویت نموده است. دورکیم از یک سو با طرح و تبیین نظریه «منشا اجتماعی دین» و نفی تلویحی هرگونه منشا ماوراءالطبیعی و الهی برای آن، دین را یک فراآورده بشری می داند. قائل شدن منشا اجتماعی و بشری برای دین، آن را مهبای هرگونه دستکاری و اصلاح و تبدیل های بعدی می سازد و در مسیر فرایند بی سرانجام عرفی شدن قرار می دهد. بنابراین تعریف، دین علاوه بر محصور شدن در حوزه مقدسات، خود، مدافع و مروج مرزگذاری میان این دو حوزه و حافظ حرمت خطوط جداکننده برای پیشگیری از هرگونه تخطی و آمیختگی هایی است که می تواند حوزه مقدسات و دامن قدیسین را آلوده سازد (Shojaei Zand, 2002: 97). تلاش دورکیم در کشف و شناسایی جوهر دین، در چارچوب همان رهیافتی قرار داشت که اصالت را به جامعه می داد و تمامی پدیده های جمعی را بر اساس آن تبیین می کرد. باب سومی که دورکیم طی آن تصویری ولو مجمل از فرایند عرفی شدن جوامع - بی آن که اسمی از آن ببرد ارائه می دهد، در بحث های مربوط به تحول و تبدیل «همبستگی مکانیکی» در جوامع محدود و ساده ابتدایی به «همبستگی ارگانیکی» در جامعه پیشرفته و دارای تقسیم کار است. او در این مباحث، البته نه به تفصیل و صراحت دیگران، از کاسته شدن نقش و فروکاسته شدن جایگاه دین با انتقال از جوامع ابتدایی به پیشرفته و همچنین از خلاءهای ناشی از گسست هنجاری و اخلاقی در جوامع جدید سخن گفته است و تلاش هایی نیز برای یافتن بدیل هایی کارکردی برای آن به عمل آورده است. موضع معتدل دورکیم در موضوع «عرفی شدن» از این جا نمایان می گردد که اولاً او بیشتر به تحول دین در زندگی جدید نظر داشت تا به حذف کامل آن و ثانیاً معتقد بود که چون ادیان گذشته، چیزی جز تجلی تقدس یافته آرمان های همان جوامع نبوده اند، جوامع آینده نیز

¹ Auguste Comte

² Karl Marx

³ Emile Durkheim

قادر خواهند بود که دین و خدایان جدید خویش را از نو بسازند. شاید به همین خاطر است که رابرت بلا او را نخستین متکلم «دین مدنی» شناخته است (Shojaei Zand, 2002: 98).

ماکس وبر^۱: وبر فرایند عرفی شدن را دو نظریه اصلی به عنوان دو رهیافت کلان که دیگر نظریات، شاخه‌ها و منضمات آن هستند به پیش برده است. یکی نظریه «تمایزبانی ساختی جامعه و تفکیک نهادی» دین و دیگری «عقلانیت». عقلانیت، به عنوان هسته مرکزی تحلیل جامعه‌شناختی وبر از دنیای جدید، در کنه خویش، نظریه محوری عرفی شدن دین، فرد و جامعه را نهفته دارد. وبر آنگاه که در ذیل بحث عقلانیت به «افسون زدایی» دین اشاره دارد، در واقع به فرایندی در درون خود دین نظر دارد که بعد از او با نام عرفی شدن شناخته و معرفی شده و وقتی که از عقلانیت، عمومیت یافتن ملاحظات «هدف - وسیله» و افزایش سهم کنش‌های عقلانی معطوف به هدف را نسبت به دیگر انواع کنش مطمح نظر دارد، به چیزی نظیر فرایند عرفی شدن فرد توجه دارد. از نظر وبری‌ها کلید فهم عرفی شدن را باید در فرایند رشد عقلانیت بشر جدید که از دو طریق بر نقش دین در اجتماع موثر بوده است، جستجو کرد؛ نخست تاثیراتی بر روی باور دینی دینداران که موجب افسون زدایی از دین گردید و دوم ایجاد تحولاتی در ساخت اجتماعی و اقتصادی جامعه که جلوه‌هایی از آن تحت عنوان صنعتی شدن، شهری شدن، بوروکراتیزه شدن و ... شناخته شده است (Hamilton, 2010: 266-267). ردپای عرفی شدن را در دیگر مباحث جامعه‌شناختی وبر نیز می‌توان یافت؛ وبر با استفاده از ابزار مفهومی «تیپ ایده آل» و به منظور ارائه یک گونه‌شناسی دو وجهی از ادیان، دو نوع دین «رستگاری» و «شریعتی» را معرفی می‌کند. او با نظر به مهم‌ترین خصوصیت ادیان رستگاری، یعنی بی‌اعتنایی و بدبینی نسبت به دنیا و نسبت به عناصر همبسته آن مثل اجتماع و سیاست و هنر و معرفت، فرایند عرفی شدن آن را در ترک رهبانیت، انتقال از سرشت نبوی و کاریزماتیک به پیشه روحانیون و کارکنان یک دستگاه مقدس و همچنین عقلانی کردن ایده رستگاری یافته است. وبر همین فرایند را در ادیان شریعتی، ناشی از رشد روحیه دیوانسالاری در دستگاه دینی دیده است که در نهایت به فراموش کردن هرگونه اعتلایی به عنوان هدف دینداری منجر می‌گردد، بنابراین از دیدگاه وبر عرفی شدن، فرایند اجتناب ناپذیری است که تمامی صورت‌های دینی و انواع دین داری را در می‌نوردد و هیچ دینی از تاثیرات آن برکنار نخواهد ماند ضمن آنکه الگو و مسیرهای عرفی شدن، حسب خصوصیات هر دین، متفاوت از دیگری است و این فرایند در مسیرهای متعدد و متنوع جریان می‌یابد (Shojaei Zand, 2002: 101).

اندیشه‌های جامعه‌شناسی معاصر درباره عرفی شدن

تاثیرات مستقیمی که فرایند عرفی شدن بر حوزه دین و برداشت‌های دینی گذارده است عمدتاً خود را در تلاش‌های نظری و بلکه مرامی معاصران در باز اندیشی و بازتعریف دین نشان داده است این تلاش در سه رویکرد اصلی احیاگرانه، اصلاح طلبانه و بدعت گذارانه که هر کدام نسبت خاصی را با عرفی شدن برقرار می‌سازند قابل شناسایی است.

۱. کارل دابلر^۲: دابلر در مقاله عرفی شدن یک مفهوم چند بعدی سطوح عرفی شدن را چنین معرفی می‌کند:

۱. تغییر و تحول درون دینی که به هر چه دنیوی شدن دین می‌انجامد.

۲. کاهش در تضمین و التزام دینی خود

۳. لائیک شدن در سطح کلان اجتماعی که موجب تمایز ساختاری و عملکردی نهادها می‌گردد.

به جز این دابلر در جای دیگری با استفاده از ایده چپوز از سه سطح عرفی شدن کلان میانه و خرد که اولی با عرفی شدن جامعه دومی به عرفی شدن سازمان و سومی به عرفی شدن در سطح فرد ناظر است نام برده است (Shojaei Zand, 2002: 103). از همین رو، دابلر، اصطلاح «دین برکناری» را برای ارجاع به فرایندهای تقدس زدایی، متمایزسازی و جابه‌جایی مفاهیم دینی در جامعه معاصر به کار می‌برد و میان دنیاگرایی در سطح فرد، جامعه و درون خود دین، تمایز قائل می‌شود (Hamilton, 2010: 283). دابلر می‌گوید که عرفی شدن در سطح فرد به کلی متفاوت از سطح اجتماعی است لذا دینی بودن در سطح فردی را نباید لزوماً به عنوان نقیض عرفی شدن در سطح اجتماعی گرفت (Shojaei Zand, 2002: 104). دابلر عرفی شدن را تفصیل فرایند

¹ Max Weber

² Karl Dobbler

عمومی تماز یابی کارکردی در خرده نظام دینی می داند او معتقد است که خرده نظام های اجتماعی از طریق فرایند استقلال یابی به تدریج از سیطره دین به مثابه نهاد یا خرده نظام برتر آزاد می شوند.

۲. برایان ویلسون^۱: نکته مورد تاکید ویلسون در تعریف این فرایند کاهش اهمیت اجتماعی دین است که در نهادها، کنش ها و آگاهی ها رخ می دهد اشاره به اهمیت اجتماعی از سوی او مبین بذل توجه به جنبه یا سطح اجتماعی عرفی شدن است. ویلسون می گوید عرفی شدن به دنبال این معنا نیست که بگوید تمام آحاد بشر وجدان و باوری عرفی شده پیدا می کنند و حتی این مدعا را ندارد که بیشتر افراد از تمامی علائق دینی شان چشم می پوشند بلکه نهایت حرف آن این است که اهمیت و نقش دین بر کارکردهای نظام اجتماعی کاهش می یابد (Shojaei Zand, 2002: 105). ویلسون بر عوامل خارج از سنت مسیحی که حاکم بر فرایند دنیاگرایی اند، تاکید بیشتری می کند در اینجا نیز رشد عقلانیت است که نقش اساسی بازی می کند، اما ویلسون برای رشد مستقل دانش و روش علمی اهمیت اساسی قائل می شود و نه گرایش های ذاتی مسیحیت. استدلال ویلسون این است که رشد علمی اعتبار تفسیرهای دینی درباره جهان را تضعیف کرده است. او به ویژه برای کاربرد روش یا رهیافت علمی در مورد جامعه اهمیت خاصی قائل است. نکته عمده دیگری که ویلسون (۱۹۸۲) بر آن تاکید می گذارد، زوال همبستگی اجتماعی در محیط نوین شهری و در نتیجه، دگرگونی در مکان و سرشت نظارت اجتماعی است. در اجتماعات راستین، نظارت اجتماعی پایه اخلاقی و دینی دارد، حال آنکه در جهان عقل گرا، فنی و دیوان سالار امروزی، نظارت غیرشخصی است و مبنای اخلاقی پیشین خود را از دست داده است. در چنین محیطی، دین اهمیتش را از دست می دهد و ارزش های جمعی دیگر نیز به صورت سنتی مناسک جمعی و مراسم دینی اظهار می شوند، که مانند سابق مهم نیستند.

ویلسون برای عملیاتی کردن مفهوم عرفی شدن آن را به عوامل زیر تحویل می کند:

الف) جایگزینی تدریجی آگاهی و معرفت دینی (اعم از شعائر، توجهات اخلاقی و تأملات مکاشفه آمیز سحر، جادو) با معارف تجربی عقلانی و ابزار انگارانه.

ب) گذار از اقتدار کلیسایی به اقتدار مدنی در عرصه های ثروت، مدیریت، آموزش، قضاوت

ج) تحول انگیزه دینی به انگیزه ابزاری به عنوان معیاری برای رفتار فردی و گروهی (Hajjarian, 2002: 76).

۳. ملکم همیلتون^۲: همیلتون در تبیین دیدگاه خود از عرفی شدن اشاره دارد به اینکه ؛ از نظر وبری ها کلید فهم عرفی شدن را باید در فرایند رشد عقلانیت بشر جدید که از دو طریق بر نقش دین در جامعه اثر گذاشته جستجو کرد نخست تأثیرات آن بر روی باور دینی دینداران که موجب افسون زدایی از دین گردید دوم ایجاد تحول در ساخت اجتماعی و اقتصادی جامعه که جلوه هایی از آن تحت عنوان صنعتی شدن، شهری شدن، بوروکراتیزه شدن و... شناخته شده است (Hamilton, 2010: 296-297). دنیاگرایی، هرچند با صنعتی شدن و شهری شدن پیوند دارد، اما باید آن را برحسب دگرگونی اجتماعی گسترده تر و بنیادی تری در نظر بگیریم که هم از این تحولات سرچشمه گرفته و هم آنها را تقویت کرده است. شاید همچنان که وبر گفته است، نظر مسلط این باشد که رشد عقلانیت در غرب کلید فهم فرایند دنیاگرایی است. نظر یاد شده این واقعیت را تبیین می کند که کشورهای پروتستان، بیشتر از کشورهای دیگر، از دنیاگرایی تأثیر پذیرفته اند. این رهیافت، دو جنبه دارد که در مورد هر یک از آنها نظریه پردازان گوناگون تاکید متفاوتی داشته اند. از جنبه نخست، باید گفت عواملی وجود دارند که به مسیحیت اختصاص دارند و به نظر وبر، به پروتستانتیسم کالونی منجر شده اند. از جنبه دوم، عواملی وجود دارند که به مسیحیت اختصاص ندارند، بلکه به رشد و تحول شیوه های نگرستن به جهان مربوط هستند و شق دیگر مسیحیت یا در واقع دین به معنای کلی آن به شمار می آیند. رشد تفسیرهای مادی اندیشانه علم به همان اندازه علت زوال دین است که زوال دین یا دست کم زوال برخی از صورت های دین عامل زمینه ساز رشد علم بوده است. اما این امر چندان به خاطر آن نیست که میان دیدگاه علمی و دینی، تعارضی ذاتی وجود دارد. دین، به روابط تجربی چیزها در جهان طبیعی لزوماً کاری ندارد، بلکه تنها به این پرستش می پردازد که چرا چیزها به این صورت وجود دارند. علم می تواند به ما بگوید جهان به چه صورت ساخته شده است، اما پرسش های مربوط به معنای جهان و وجود بشر را بدون پاسخ باقی می گذارد.

1. Brian Wilson

2. Malcolm B. Hamilton

۴. ژان پل ویلم^۱: ویلم در بحث عرفی شدن به پنج دسته از عوامل موثر بر وقوع این فرایند اشاره کرده است و از عواملی چون تمایز یابی ساختی جوامع، عقلانی شدن، تکثر گرایی و نسبیت، رشد فردیت و جهانی شدن نام برده است. ویلم با متمایز ساختن عرفی شدن فرهنگی از دیگر سطوح عرفی شدن جامعه، قصد دارد تا تحولات عناصری را که صورت ذهنی و هنجاری جامعه را تشکیل می‌دهند مستقلاً تعقیب و معرفی نماید مهمترین این تحولات به شرح ذیل است:

۱. سلب هر گونه مرجعیت دینی در مشروعیت دهی به سازه‌های بشری
 ۲. کاهش سهم آموزه‌های دینی در شکل دهی به فرهنگ عمومی جامعه
 ۳. کاهش سهم ارزش‌های دینی در نظام ارزشی جامعه
 ۴. از اهمیت افتادن دین به عنوان یکی از مهمترین مجاری هنجار فرست
 ۵. کاهش یا قطع ارتباط میان دین و اخلاق فردی و اجتماعی
 ۶. کاهش اهمیت اخلاق و سهم عواطف در مناسبات به شدت غیر شخصی شده اجتماعی
 ۷. محو شدن اثر احکام و ملاحظات دینی در قوانین اساسی، قوانین موضوعی و قوانین جامعه.
۵. رابرت بلا^۲: بلا این فرایند را (دنیاگرایی) تحت عنوان درونی شدن مرجعیت از مسیر دیگری تعقیب نموده است انتقال تدریجی اقتدار و مرجعیت‌های از بیرون، از بالا و از ورای فرد به درون و تبدیل شدن آن به یک مرجعیت معنوی بی واسطه و خودآگاه قابل دستیابی توسط هر فرد و مبتنی بر اقتضائات اینجا و اکنون مسیری است که بلا به عنوان یک روند تاثیرگذار بر وضع دین در دنیای جدید بدان اشاره کرده است و دورهد و هیللاس از آن به عنوان تحولی کلیدی در غیرسنتی شدن دین یاد نموده اند (Shojaei Zand, 2002: 234). بلا، استدلال کرده است که مفهوم دنیاگرایی، بخشی از نظریه جامعه نوین است که در اصل از واکنش جنبش روشن اندیشی در برابر سنت دینی مسیحی سرچشمه می‌گیرد، همان سنتی که سمت گیری معرفتی شدیدی دارد و بر باورداشت به رسمیت شناخته تاکید می‌ورزد. به نظر بلا، نظریه دنیاگرایی روزافزون، به عنوان افسانه‌ای که از نظر عاطفی تفسیر منسجمی از واقعیت را به دست می‌دهد، تا اندازه‌ای کارکرد دارد این نظریه به جای آن که یک نظریه علمی باشد، در واقع یک آموزه دینی است. به عقیده او، از آنجا که دین کارکردهای اجتماعی ضروری را بر عهده دارد، دوباره در کانون اشتغالات فرهنگی ما جا خواهد گرفت (Hamilton, 2010: 280).

اصول اندیشه ماکس وبر

وبر دانشمندی آلمانی است، او را می‌توان هم حقوقدان، عالم تاریخ اقتصادی و هم جامعه‌شناس دانست، اما این بین او بیش از همه در جامعه‌شناسی مطرح شده است. اندیشه او به میزان زیادی از سنتهای فلسفی و تاریخی آلمان متأثر است. او هم به تعالیم کانت وفادار است، هم از فلاسفه تاریخ آلمان تاثیریری اگرچه کمتر گرفته است. اما بیش از همه تحت تاثیر تاریخگرایی و به ویژه مفهوم تفهم دیلتای است. وبر به شدت تحت تاثیر این ایده دیلتای است که علوم انسانی چون به کنش‌های معنادار انسان‌ها می‌پردازد، و برخلاف پدیده‌های مادی، نمی‌توان آن را با مشاهده، آزمایش و فرموله کردن شناخت، بنابراین علوم انسانی از اساس با علوم طبیعی متفاوت خواهد بود. وبر اگرچه تفاوت میان علوم انسانی و علوم طبیعی را می‌پذیرد اما ایده شکاف منطقی و اساسی میان علوم انسانی و طبیعی را رد می‌کند. در واقع وبر می‌کوشد ترکیبی از عناصر فلسفه اثباتی، با مفهوم آرمان‌گرایانه فلسفه زندگی، برگرفته از تکامل اولیه سنت علوم انسانی در نزد دیلتای، ارایه دهد (Giddens, 2007: 211-214, 263).

وبر در تایید سنت دیلتای معتقد بود که بر خلاف اشیاء انسان را تنها می‌توان در تجلیات خارجی‌اش، یعنی از طریق رفتار و انگیزه‌های رفتارش درک کرد. و در تایید فلسفه اثباتی معتقد بود؛ روش علم چه موضوعش اشیاء باشد و چه انسان، همیشه با تجرید و تعمیم پیش می‌رود. تفاوت در علوم طبیعی و علوم اجتماعی، از تفاوت در نیت‌های شناختی پژوهشگر برمی‌خیزد و نه از کاربرد پذیری روش‌های تعمیمی و علمی در موضوع کنش اجتماعی (Coser, 2002: 301-302). علوم انسانی از جهت انتخاب در واقعیت، تجرید، و تعمیم (آنچه مرتبط با ارزش‌های پژوهشگر است)، منشأ الهام عقلی دارند، و مانند علوم طبیعی هستند. اما خصلت‌های

1. Jean Paul Willem

2. Robert N. Bellah

تفهیمی بودن، تاریخی بودن، و ناظر بر فرهنگ بودن، آن را از علوم طبیعی جدا می کند (Aron, 2005: 571). وبر به روح معرفت شناسی کانت وفادار است، زیرا نمی پذیرد که شناخت یک بازتولید یا یک رونوشت برابر اصل از واقعیت باشد، واقعیت بی پایان و احاطه نشدنی است. بنابراین مساله اساسی نظریه شناخت عبارت است از مساله میان قانون و تاریخ؛ میان مفهوم و واقعیت. روش تحقیق چه تعمیمی باشد و چه تفریدی مستلزم انتخاب در پهنه بی کران واقعیت است (Freund, 1983: 46). بنابراین هر نظام معرفتی، اعتباری بیش از یک دیدگاه ندارد و می توان دیدگاه های دیگر را با همان مشروعیت با آن مقابله داد. حتی به عقیده وبر به همان اندازه که در بررسی یک مساله دیدگاه های ویژه وجود دارد، می تواند علم وجود داشته باشد. اتخاذ یک دیدگاه و به اقتضای آن توجه به برخی و چشم پوشی از برخی از واقعیات، بیش از هر چیز متأثر از آن چیزی است که وبر آن را «ربط ارزشی» می نامد. دو دانشمند که به رویکردهایی متفاوت تعلق دارند، به دلیل ارجاع به ارزش های شخصی خود روشنایی متفاوتی به مسئله می دهند. جهت گیری براساس «ربط ارزشی» همانند توری است که صیادی در پهنه محدودی از اقیانوس واقعیت می اندازد. «ربط ارزشی» بعدی ذهنی است که یک شناخت عینی محدود را ممکن می سازد، به شرط آنکه دانشمند پیوسته نسبت به این محدودیت اجتناب ناپذیر آگاهی داشته باشد. به معنای دیگر شخصیت جامعه شناس یا تاریخ شناس ضرورتاً در کاری که انجام می دهد، مداخله می کند. در مورد تاثیر وبر از فلسفه تاریخ، اغلب با تردید، تعلق خاطر او به رشد عقلانیت، همچون یک التزام تاریخی، را تحت تاثیر صیورت های تاریخی فلسفه تاریخ آلمان می دانند. همین نکته در پیش فرض غرب و غیر غرب در رابطه با عقلانیت، موجب شده او در مطالعات خود در رابطه با غیر غرب دچار همان انتقادات شرق شناسی شده باشد (Freund, 1983: 114).

جامعه شناسی تفسیری

دیلتای معتقد است اساس در شناخت تجربه دیگران یک برخورد زیست شده است. هر کس خودش را توسط درون فهمی می شناسد، تجربه زیست شده و تفهم مکمل یکدیگرند: فقط آن چیزی را می توانیم از طریق تفهم درک کنیم که زیسته ایم یا می توانیم زیسته باشیم. برحسب نظر دیلتای قانونی یا خصلتی روانی وجود دارد که بر حسب آن حوادث فیزیکی که بیان کننده تجربیات درونی زیست شده دیگری هستند می توانند در شرایط معمولی، تجربه پیوسته و مشابهی را در وجدان مشاهده کننده آن حوادث ایجاد کنند... می توانیم بگوییم که تجربه زیست شده دیگری توسط بیان خارجی آن، در وجدان من دارای زیست مجددی است و این اساس درون فهمی است: درون فهمیدن یا تولید تجربه زیست شده دیگری در وجدان من، زیست مجدد آن است. در متون مختلف، وبر، درون فهمی را توانایی زیست مجدد امور حادث در وجدان دیگری، ترجمه رفتار دیگری بوسیله دانش بر حالات درونی دیگری، ترجمه معنای رفتار بر حسب حجتی¹ کمابیش قوی، تشریح می کند. در کار دیلتای می توانیم بسیاری از مضامینی را بیابیم که نه تنها در کار وبر مجدداً ظاهر می شود بلکه در کار سایر فلاسفه تفسیرگرا و نظریه پردازان اجتماعی ... نیز نمایان می شود: اهمیت رفت و برگشت میان جزء و کل موضوع بررسی، پیوند نزدیک میان فهم و روایت، اهمیت ارزشها و انتخاب های ارزشی، حرکت میان سوژکتیویته فردی و ایزکتیویته جمعی (Benton and Craib, 2005: 149).

عقلانیت

همانطور که اشاره شد در جامعه شناسی وبر معنا و فرد به عنوان قرارگاه معنا موقعیت محوری دارند. بنابراین این سوال طرح می شود که وبر چه توضیحی در مورد هستی های اجتماعی مانند طبقات و یا ساختارهای اجتماعی ارائه می دهد. «پاسخ اصلی وبر آن است که ما می توانیم از زندگی اجتماعی سر درآوریم زیرا آدمیان به گونه ای عقلانی عمل می کنند» (Benton and Craib, 2005: 150). وبر معتقد است که نقش عاملیت انسانی در تاریخ محدود به کنش های عقلانی است و بخش قابل توجهی از رفتارهای انسانی غیر عقلانی است. همچنین معتقد است که این وجوه غیر عقلانی رفتار انسان ها است که موجب بی نظمی های تاریخی و احتمالی بودن تبیین می شود (Freund, 1983: 110). برعکس عقلانیت موجب پیش بینی پذیری و افزایش «شانس» هماهنگی در کنش افراد می شود. «شانس» مبین این است که مردم معمولاً رفتارشان را مطابق با یک معنا جهت می دهند، این معنا ممکن است در

1. evidence

چارچوب مقرراتی جست‌وجو شود، یا در عادت‌ی نهفته باشد، یا در ارزش و یا در باوری. تنها به شرط وجود و دوام این شانس است که یک ساخت اجتماعی بادوام خواهد شد. بر مبنای همین مفهوم شانس، وبر نشان می‌دهد که رفتار اجتماعی چگونه پیچیدگی می‌یابد و مصدر رفتارهای دیگر می‌شوند که اساس سازمان‌های سیاسی، اقتصادی، دینی و غیره را تشکیل می‌دهند.

وبر نمود کامل عقلانیت را در بروکراسی و سرمایه‌داری می‌بیند و نشان می‌دهد، اگرچه بروکراسی گاه در تمدن‌های غیر غربی مثل چین و مصر و روم باستان ظهور یافته‌اند، اما بروکراسی فقط زمانی پایدار می‌شود که کارمندان متخصص آن حقوق خود را به صورت پولی دریافت کنند، نه اینکه به صورت امتیازاتی که به تدریج آنها را به مالکینی قدرتمند و مستقل تبدیل کند و این امر فقط زمانی تحقق می‌یابد که روابط بازاری آنقدر گسترش یافته باشد که کارمندان بر اساس نظامی هماهنگ حقوق خود را بصورت پولی دریافت کنند. داعیه وبر آن است که چنین تصویری از بروکراسی و روابط بازاری فقط در اروپای معاصر ظهور یافته است (بندیکس، ۱۳۸۲). اما از آنجا که مطابق نظر وبر هر کنشی بر مبنای معنایی جهت‌گیری می‌کند، چه معانی‌ای در موجب ظهور اخلاق سرمایه‌داری در غرب شده است. تلاش برای پاسخ به این سوال مهمترین پروژه تحقیقاتی وبر در سراسر عمرش بود. از یک طرف در کتاب «اخلاق پروتستانی و روحیه سرمایه‌داری» می‌کوشد نشان دهد که چگونه معانی و باورهای خاصی در نزد فرقه‌هایی از پروتستان‌ها موجب تغییر نگرش و جهت‌گیری آنها در مورد دنیا و کار و فعالیت و سرمایه‌گذاری فزاینده شد. از طرف دیگر در تحقیقات تطبیقی خود در مورد ادیان هندی، چینی، یهودیت و تا حدودی اسلام کوشید نشان دهد که چطور فقدان معانی و اخلاق متناسب با سرمایه‌داری در آنها، حتی در زمان‌هایی که شرایط تاریخی برای ظهور سرمایه‌داری مناسب بوده است، مهمترین مانع رشد سرمایه‌داری در تمدن‌های غیر غربی بوده است. وبر از این فکر در وحشت بود که مبدا عقلانیتی که حاکم بر روابط خارجی انسان‌هاست، بتواند روح انسان‌ها را نیز در خدمت دیوانسالاری و فائده‌گرایی فنی محض قرار دهد. این نگرانی را مخصوصاً در برابر سوسیالیسم ابراز می‌کرد که گرایش دارد به اینکه همه زندگی انسان‌ها را تحت پوشش دیوانسالاری قرار دهد (Freund, 1983: 159).

عقلانیت صوری و عقلانیت ماهوی اقتصاد پولی

عقلانیت صوری محاسبه پولی، وابسته به شرایط ماهوی کاملاً خصوصی است. شرایطی که از اهمیت جامعه‌شناختی ویژه‌ای برخوردارند عبارتند از :

- رقابت بازاری واحدهای اقتصادی نسبتاً خودگردان و قیمت‌های پولی، حاصل تعارض و سازش منافع هستند و بدین ترتیب نتیجه نظام‌های روابط قدرت هستند. پول تنها سمبل و یا نشانه‌ای برای مطلوبیت‌های نا مشخص نیست که بتواند به راحتی و بدون آثار اساسی در نظام قیمت‌ها تغییر یابد زیرا نظام قیمت‌ها خود ناشی از یک فرایند رقابتی است.
- محاسبه پولی، به عنوان وسیله‌ای برای جهت‌دادن فعالیت اقتصادی، زمانی به بالاترین درجه عقلانیت می‌رسد که حالت محاسبه سرمایه را به خود بگیرد. این مستلزم آزادی همه جانبه بازار یعنی عدم وجود محدودیت‌های انحصاری که یا تحمیلی‌اند و یا از نظر اقتصادی غیر عقلایی و همچنین حذف محدودیتهای اختیاری و عقلایی از طریق راه یافتن به سمت مزیت‌های بازار است.
- این نیازها نیستند که تولید کالاها را تنظیم می‌کنند بلکه تقاضای مؤثر برای محدودیتهاست که از طریق موسسات انتفاعی معطوف به محاسبه سرمایه‌ای، آن را تنظیم می‌کند.

عقلانیت صوری در محاسبه پولی به خودی خود هیچ دلالتی بر توزیع واقعی کالا ندارد. تجربه چند دهه گذشته نشان دهنده درجه بالایی از انطباق بین عقلانیت ماهوی و عقلانیت صوری است. این دلایل را باید در ماهیت انگیزه‌هایی یافت که زیر بنای نوعی جهت‌گیری اقتصادی، کنش اجتماعی را بنا می‌نهد که به تنهایی برای کاربرد محاسبات پولی در سطح وسیع کافی است. در تمام شرایط، این صحیح است که عقلانیت صوری تنها زمانی می‌تواند توضیحی در مورد نوع واقعی ارضای خواسته‌ها بدهد که با اطلاع از توزیع در آمد عجین شده باشد.

اقتصاد مبتنی بر بازار و اقتصادهای برنامه‌ریزی شده

ارضای خواسته‌ها، در یک اقتصاد مبتنی بر بازار تا آنجا تحقق می‌یابد که ناشی از کنش معطوف به مزایای مبادله بر اساس نفع شخصی و همچنین جایی باشد که همکاری در فرآیند مبادله صورت می‌پذیرد. از سوی دیگر، ارضای خواسته‌ها تا آنجا ناشی از

یک «اقتصاد برنامه ریزی شده» است که کنش بطور نظام مند در راستای نظم موجود یک تشکل باشد چه توافقی و چه تحمیلی. ارضای خواسته از طریق اقتصاد بازار بصورت متناسب با درجه عقلانیت مبتنی بر محاسبات پولی است. ارضای خواسته در یک اقتصاد برنامه ریزی شده، به محاسبات جنسی به عنوان مبنای غایی جهت گیری ماهوی کنش اقتصادی وابسته است. اقتصاد بازار، مهم ترین مورد کنش اجتماعی رایج است که عمدتاً در راستای «منافع شخصی» قرار دارد و فرایندی که این نوع کنش را به ارضای خواسته ها منتهی می کند موضوع نظریه اقتصادی است.

شناخت کلی این موضوع در اینجا الزامی است. استفاده از عبارت «اقتصاد برنامه ریزی شده» طبیعتاً متضمن پذیرش پیشنهادهای معروف وزیر پیشین امور اقتصادی نیست. این عبارت انتخاب شده است زیرا از آنجا که این عبارت رسمابۀ کار برده شده، عامه آن را پذیرفته است. اقتصاد برنامه ریزی شده تنها تا آنجایی شامل فعالیت اقتصادی تشکیلات است که در راستای تامین نیازها باشد، هر نظامی از فعالیت اقتصادی که هدفش کشف سود باشد مبتنی بر قیمت های موثر و محاسبه سرمایه ای، به عنوان اساس کنش است. سازمان اقتصادی مبتنی بر اقتصاد بازار، از یک سو بهره گیری از منابع «غیر انسانی» مطلوبیت، و از سوی دیگر آزادی بازار را الزامی می داند. حیطه آزادی بازار تابعی است از میزان تملک منابع مطلوبیت، به ویژه وسایل حمل و نقل و تولید. زیرا هر قدر درجه بازار پذیری بالاتر باشد کنش اقتصادی بیشتر به وضعیت بازار را می یابد اما، علاوه بر این، آزادی بازار تابعی از میزان محرومیت مالکیت بر منابع مطلوبیت «غیر انسانی» است.

روش

پژوهش اسنادی استفاده از منابع و اسناد بیرونی برای پشتیبانی از نظریه یا دیدگاهی در مطالعات دانشگاهی است. بسیاری از اوقات، اصطلاح تحقیق کتابخانه ای را به جای پژوهش اسنادی به کار می برند، که به نظر، اصطلاح دقیق و درستی نیست. زیرا منظور از مطالعات کتابخانه ای، مطالعاتی است که موضوعات مورد مطالعه در اختیار و دسترس پژوهشگر قرار ندارد. این منابع غالباً مربوط به گذشته ای دور یا نزدیک می گردد. پژوهشگر از اسناد و مدارک زمان های پیشین که در کتابخانه ها موجود می باشند، استفاده می کند. روش پژوهش اسنادی هم به منزله روشی تام و هم تکنیکی برای تقویت سایر روش های کیفی در پژوهش های علوم اجتماعی مورد توجه بوده است. در این روش، پژوهشگر داده های پژوهشی خود را درباره کنشگران، واقیع و پدیده های اجتماعی، از بین منابع و اسناد گردآوری می کند. بخش قابل توجهی از پژوهش های نظری در جامعه شناسی، خواسته یا ناخواسته از روش اسنادی بهره می برند. روش اسنادی می تواند شیوه های اجرایی لازم برای بررسی پیشینه پژوهش را فراهم آورد. با وجود اهمیت این روش و کوشش پژوهشگران جهت بکارگیری آن، خطامشی منسجم و نظام مندی در استفاده از این روش اتخاذ نشده است. بنابراین در این مقاله روش پژوهش اسنادی مورد استفاده قرار گرفته است.

یافته ها

با ایجاد پیوندی میان نظریات جامعه شناسی توسعه اقتصادی و نظریات جامعه شناسی عرفی شدن یا سکولاریسم به جمع بندی کلی از مباحث نظری مطرح شده می پردازیم. در این راستا مکتب تکاملی توسعه در توضیح ابعاد توسعه چنانچه هاریس اشاره می کند جامعه را به مثابه سیستم زنده ای می داند که در طول زمان به سوی پیچیدگی و سازمان یافتگی و افزایش سلسله مراتب در حرکت است. این مکتب در پی کشف یک جریان کلی برای توسعه تمام اجتماعات انسانی بوده و به تنظیم یک سری از مراحل توسعه می پردازد. اما مکتبی که به نظر می تواند نقش ممتازی در تبیین رابطه توسعه و عرفی شدن ایفا کند مکتب نوسازی است؛ نظریه پردازان نوسازی در تبیین جنبه های گوناگون توسعه و تغییرات حاصل از آن در یک تقسیم بندی دو گانه از جوامع به سنتی و مدرن بر این باورند که جوامع سنتی از طریق اشاعه و یا گسترش نظام های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی از نوع غربی به جوامع مدرن بدل خواهند شد. ردفیلد از متفکران نوسازی، جوامع در جریان دگرگونی اجتماعی را به دو دسته قومی - شهری تقسیم می کند. و خصوصیات جامعه قومی را جامعه کوچک، منزوی، بدون سواد، متجانس و با احساس قومی همراه با انسجام گروهی و رفتارهای سنتی، خود بخودی و غیر انتقادی و شخصی معرفی می کند و جامعه شهری را به عنوان قطب مقابل جامعه قومی می داند وی شهر را به عنوان منبع عمده دگرگونی ذکر کرده و تاکید او بیشتر بر عوامل مکانی است. یکی دیگر از اندیشمندان این

مکتب نیل اسملسر است به نظر وی در یک جامعه پیشرفته، تفکیک کارکردی عناصر ساختی به طور کامل صورت گرفته، ولی جامعه توسعه نیافته فاقد آن است. اسملسر معتقد است که حالت تخصصی شدن در زمینه های مختلفی نظیر اقتصاد، خانواده، نظام سیاسی و نهادهای مذهبی به وجود می آید. او توسعه اقتصادی را ناشی از تحول در چهار زمینه می داند؛ در زمینه تکنولوژی، که از وضع ساده به طرف کاربرد دانش علمی پیش می رود. در زمینه کشاورزی، جامعه از زراعت معیشتی به طرف تولید تجاری کشاورزی و در زمینه صنعت، از حالت استفاده از بازوی انسان و نیروی حیوان به جانب صنعت یعنی استفاده از کارگران مزد بر در کنار ماشینها و از نظر بوم شناسی، از حالت دهات و مزارع به طرف توسعه شهرها و اجتماعات شهری در حرکت است و به دنبال خود تغییرات شگرفی در قلمرو سیاست، که سیستمهای اقتدار قبیله ای و دهکده ای جای خود را به سیستم های اخذ آرای عمومی، احزاب سیاسی، نمایندگی و دستگاه های اداری کشور می دهند. در قلمرو تعلیم و تربیت، جامعه برای کاهش بیسوادی تلاش می کند و در قلمرو دین، جانشینی سیستمهای معتقدات دنیوی و در قلمرو خانواده که واحدهای وسیع خویشاوندی گسترده خود را از دست می دهند و از نظر طبقاتی، تحرک جغرافیایی و اجتماعی را در پی خواهد داشت، به عقیده اسملسر یک جامعه توسعه نیافته برای رسیدن به حالت توسعه اقتصادی دو حالت کلی تفکیک کارکردی عناصر ساختی با تخصصی شدن استقلال واحدهای اجتماعی همچنین یک جریان هماهنگی کارکردی عناصر ساختی که به موجب آن تمام این ساختهای تفکیک شده بر اساس شالوده جدیدی با هم متحد می شوند را در پی خواهد داشت. بدین ترتیب اسملسر معتقد به توسعه خطی دگرگونی اجتماعی به موازات خطوطی که در کشورهای سرمایه داری اروپایی رخ داده می باشد. اما متفکر دیگر این مکتب، روستو؛ تحولات ناشی از توسعه و گذار از مرحله جامعه سنتی به جامعه صنعتی را طی پنج مرحله؛ ۱- جامعه سنتی ۲- شرایط قبل از خیز اقتصادی ۳- مرحله خیز اقتصادی ۴- مرحله بلوغ ۵- مرحله مصرف توده وار، تبیین می کند. بر اساس دیدگاه نظریه پردازان نوسازی؛ عناصر نوسازی از طریق تراوش به جوامع توسعه نیافته در آنها شکل می گیرند. به عبارت دیگر اشاعه و گسترش موفقیت آمیز اقتصاد و تکنولوژی غربی سبب دگرگونی کلی در کشورهای در حال توسعه خواهد شد. این ایده توسط ایزنشتاد بیان شده است بنابراین مکتب نوسازی در وجهی کامل به ابعاد مسئله پرداخته است. اما دیدگاه مارکسیستی از توسعه با نگاهی مبتنی بر بنیانهای نظری مارکسیست به موضوع می نگرند؛ برای مارکسیست ها، نقش بورژوازی از فئودالیسم به سرمایه داری در کشورهای جهان سوم، موضوع اصلی به شمار می رود. مترادف با مفاهیم «سنتی» و «مدرن»، مارکسیست ها دو مقوله «فئودالی» و «سرمایه داری» را به کار می برند و به تبیین سایر وجوه توسعه نمی پردازند.

نتیجه گیری

اندیشه عظیم وبر سال ها مغفول بود یا حداقل از جایگاه مناسب خود در علم اجتماعی به کنار ماند. تا اینکه پارسونز او را به دانشجویانش در دانشگاه هاروارد معرفی کرد. به همین علت وبر بیش از همه تاثیر خود را بر دانشجویان پارسونز منتقل کرد. چنانکه علم اجتماعی در حوزه بریتانیا و به ویژه فرانسه سالها از تعالیم وبر بی بهره بودند. بنابراین تاثیر وبر بر علم اجتماعی معاصر را می باید در امریکا و خصوصاً در میان دانشجویان پارسونز جستجو کرد. در این میان مهمترین انسان شناسی که تحت تاثیر وبر واقع شده است کلیفورد گیرتز است که در بیشتر حجم این رساله به تاثیر وبر بر وی پرداخته شده است. انسان شناسی تفسیری که گیرتز را می توان بنیان گذار آن معرفی کرد بیش از هر چیز حاصل همین رابطه گیرتز با وبر بوده است. حتی تداوم آموزه های هرمنوتیک از جمله دیلتای را نیز می توان در آثار گیرتز مشاهده کرد. به عنوان مثال گیرتز در تشریح دیدگاهش در مورد فرهنگ می نویسد: مفهوم فرهنگ از نظر من،... یک مفهوم معنایی است. من همچون وبر بر این باور هستم که انسان جانوری است که در تاروپوهای معنایی، که خود آنها را بافته، معلق است. به باور من آن تاروپوها فرهنگ هستند و تحلیل آنها نمی تواند براساس یک علم تجربی و در جستجوی قوانین انجام گیرد، بلکه از طریق یک علم تفسیری و در جستجوی معنی انجام می گیرد. من به دنبال چنین توضیحی هستم... (گیرتز ۱۹۷۳) به نقل از فکوهی (۱۳۸۱). از دیگر انسان شناسان بنامی که تحت تاثیر وبر بوده اند می توان مارشال سالینز و همچنین بورديو را نام برد که در ادامه به آنها نیز پرداخته شده است. بعلاوه، می توان از تعداد قابل توجهی از انسان شناسان تراز دومی نام برد، که بیشتر از پروژه تطبیقی وبر در مطالعه رابطه بین دین و اقتصاد متأثر بوده اند که تعدادی از ایشان نیز معرفی خواهند شد.

ماکس وبر که می توان آنرا از تأثیر گذارترین اندیشمندان در حوزه عرفی شدن دانست این فرایند را در دو تئوری اصلی به پیش برده است. یکی نظریه «تمایز یابی ساختی جامعه» و «تفکیک نهادی» دین و دیگری «عقلانیت». عقلانیت، به عنوان هسته مرکزی تحلیل جامعه شناختی وبر از دنیای جدید، در کنه خویش، نظریه محوری عرفی شدن دین، فرد و جامعه را نهفته دارد. وبر آنگاه که در ذیل بحث عقلانیت به «افسون زدایی» دین اشاره می کند در واقع به فرایندی در درون خود دین نظر دارد که بعد از او با نام عرفی شدن شناخته و معرفی شده و وقتی که از عقلانیت، عمومیت یافتن ملاحظات «هدف - وسیله» و افزایش سهم کنش های عقلانی معطوف به هدف را نسبت به دیگر انواع کنش مطمح نظر دارد، به چیزی نظیر فرایند عرفی شدن فرد توجه دارد و بالاخره هنگامی که پای عقلانیت را به دیوانسالاری و اقتصاد و مناسبات اجتماعی می کشاند، از عرفی شدن جامعه سخن می راند. از نظر وبری ها کلید فهم عرفی شدن را باید در فرایند رشد عقلانیت بشر جدید که از دو طریق بر نقش دین در جامعه اثر گذارده است جستجو کرد؛ نخست تاثیراتی بر روی باور دینی دینداران که موجب افسون زدایی از دین گردید و دوم ایجاد تحولاتی در ساخت اجتماعی و اقتصادی جامعه که جلوه هایی از آن تحت عنوان: صنعتی شدن، شهری شدن، بوروکراتیزه شدن و ... شناخته شده است. وبر از فرایندهای دیگری در موازات و در تکمیل روند افسون زدایی از دین و عقلانی شدن هر چه بیشتر فرد و جامعه سخن گفته است. مثل تمایز پذیری انواع فعالیت های بشری که سابقاً جملگی در ذیل ارزش ها و هنجارهای دینی تحقق می یافتند و یا روندی که علم اثباتی ریاضی و تجربی باعث شده است تا عنصر قدسی به تدریج از جهان رانده شود. تحولاتی که بیشتر آن محصولات گسترش دنیای صنعتی بوده و می تواند راهگشای ما در تبیین بنیان های نظری موضوع تحقیق باشد. اما همین تحولات اثرات دیگری در حوزه دین داشته آنجا که دایر در مقاله عرفی شدن یک مفهوم چند بعدی سطوح عرفی شدن را چنین معرفی می کند: تغییر و تحول درون دینی که به هر چه دنیوی شدن دین می انجامد، کاهش در تضمین و التزام دینی خود، لائیک شدن در سطح کلان اجتماعی که موجب تمایز ساختاری و عملکردی نهادها می گردد، دایر عرفی شدن را تفصیل فرایند عمومی تمایز یابی کارکردی در خرده نظام دینی می داند او معتقد است که خرده نظام های اجتماعی از طریق فرایند استقلال یابی به تدریج از سیطره دین به مثابه نهاد یا خرده نظام برتر آزاد می شوند. طی این فرایند نهاد های اصلی جامعه مثل اقتصاد، سیاست، دانش و خانواده از زیر تأثیر دین بیرون آمده و بر اساس معیار های درونی خویش اداره و کنترل می شوند.

این تغییرات در نظریات برایان ویلسون تحت عنوان تمایز گذاری میان عرفی شدن درون دینی و برون دینی نشانگر کاهش اهمیت اجتماعی دین می باشد که در نهادها، کنش ها و آگاهی ها رخ می دهد، اشاره به اهمیت اجتماعی از سوی او مبین بذل توجه به جنبه یا سطح اجتماعی عرفی شدن است. ویلسون می گوید: عرفی شدن به دنبال این معنا نیست که بگویید تمام آحاد بشر وجدان و باوری عرفی شده پیدا می کنند و حتی این مدعا را ندارد که بیشتر افراد از تمامی علائق دینی شان چشم می پوشند بلکه نهایت حرف آن این است که اهمیت و نقش دین بر کارکردهای نظام اجتماعی کاهش می یابد. ویلسون معتقد است عاطفه گرایی، تأثیرات هنجاری گروه های خانوادگی و محلی بر فرد و روابط شخصی شده از مشخصات اجتماعات دینی است که در مسیر فرایند عرفی شدن جوامع از اهمیت آنها به میزان زیادی کاسته می شود این تغییرات مشابه نقطه نظرات پیروان مکتب نوسازی بوده و حکایت از پیوند ناگسستنی توسعه و عرفی شدن جوامع دارد آنچنان که ویلسون با معارض دیدن دینداری و توسعه مدعی است بسط توسعه صنعتی در کشورهای عقب مانده به دامن گستر شدن فرایند عرفی شدن در این جوامع کمک کرده و خواهد کرد. ویلسون بر عوامل خارج از سنت مسیحی که حاکم بر فرایند دنیاگرایی اند، تاکید بیشتری می کند در اینجا نیز رشد عقلانیت است که نقش اساسی بازی می کند، اما ویلسون نیز مانند بیشتر نویسندگانی که بر چنین عوامل خارجی تاکید می ورزند، برای رشد مستقل دانش و روش علمی اهمیت اساسی قائل می شود و نه گرایش های ذاتی مسیحیت. استدلال ویلسون این است که رشد علمی اعتبار تفسیرهای دینی درباره جهان را تضعیف کرده است. او به ویژه برای کاربرد روش یا رهیافت علمی در مورد جامعه اهمیت خاصی قائل است همان ویژگی که در مکتب شرایط لازم برای توسعه تحت عنوان گرایشات علم گرایی از آن یاد می شود. نکته عمده دیگری که ویلسون بر آن تاکید می گذارد، زوال همبستگی اجتماعی در محیط نوین شهری و در نتیجه، دگرگونی در مکان و سرشت نظارت اجتماعی است. ذکر این نکته لازم است که گسترش شهرنشینی خود محصول توسعه و دنیای صنعتی جدید است. در اجتماعات راستین، نظارت اجتماعی پایه اخلاقی و دینی دارد، حال آنکه در جهان عقل گرا، فنی و دیوان سالار امروزی، نظارت غیرشخصی است و مبنای اخلاقی پیشین خود را از دست داده است. در چنین محیطی، دین اهمیتش را از دست می دهد. از نظر وبری ها کلید

فهم عرفی شدن را باید در فرایند رشد عقلانیت بشر جدید که از دو طریق بر نقش دین در جامعه اثر گذاشته جستجو کرد نخست تاثیرات آن بر روی باور دینی دینداران که موجب افسون زدایی از دین گردید دوم ایجاد تحول در ساخت اجتماعی و اقتصادی جامعه که جلوه‌هایی از آن تحت عنوان صنعتی شدن، شهری شدن، بوروکراتیزه شدن و... شناخته شده است. به طور خلاصه، چنین به نظر می‌رسد که عرفی شدن از عوامل و در مواردی، از تبعات عمده توسعه از نوع غربی است و هم‌سویی آن با توسعه نتیجه علل و عواملی است که از جمله، می‌توان به عوامل درون دینی از قبیل نوع دین مطرح در جامعه غربی، نوع ظهور کلیسا به عنوان متصدی تبیین دین و به عوامل برون دینی از قبیل تعارض علم و دین، قلانیت یک سویه و بالاخره، مادی‌گرایی در جامعه غرب اشاره کرد. در نتیجه، پذیرش مساله عرفی شدن به عنوان عامل توسعه یا پیامد قطعی توسعه، مشکلاتی را، چه از لحاظ نظری و چه از لحاظ عملی، به دنبال دارد. از لحاظ نظری به دلیل دیدگاه‌های گوناگون و بعضاً متضادی که در این رابطه وجود دارد و از لحاظ عملی نیز نمونه‌هایی از جوامع گوناگون وجود دارد که هر کدام از قوانین خاص خود متابعت می‌کند و نوع توسعه و چگونگی آن در این جوامع این رابطه ضروری را نفی می‌نماید که در جای دیگر قابل بررسی و تأمل است.

منابع

- Aron, Raymond (2005), Basic Stages of the Process of Thought in Sociology, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian: Baqer Parham, 1384).
- Benton, Ted, Craib, Ian (2005). Philosophy of Social Sciences, Tehran: Agah. (in Persian: Shahnaz Masmiparast and Mahmoud Motahid, 1384)
- Berger, Peter (1973). The Social Reality of Angels. Harmondsworth: Penguin.
- Coser, Louis (2002). The Life and Thought of the Great Sociologists, Tehran: Scientific Publications. (in Persian: Mohsen Salasi, 1380)
- Fakouhi, Nasser (2002). History of Anthropological Thought and Theories, Tehran: Ney Publishing House. (in Persian)
- Fenn, Richard K. (1978). Towards a Theory of Secularization, Storrs, Conn: Society for the Scientific Study of Religion.
- Freund, Julien (1983). Max Weber's Sociology, Nikan Publications. (in Persian: Abdolhossein Nikgozar, 1362)
- Geertz, Clifford. (1973). The Interpretation of Cultures, New York.
- Giddens, Anthony (2007) Sociology, Ney Publishing House, first edition (fourth edition). (in Persian: Manouchehr Sabouri, 1386)
- Hajjarian, Saeed (2002). From Shahed Quds to Shahed Bazari, Tehran: Tarh No Publications. (in Persian)
- Hamilton, Malcolm (2010). Sociology of Religion, Sales Publishing House. (in Persian: Mohsen Salasi, 1389)
- Mahmoudi, Seyed Jalal, Azkia, Mostafa, and Kaldi, Alireza (2011). Sociological study of the relationship between development and secularization of society in contemporary Iran (with a look at the developments of the last three decades), (M.A. thesis in Sociology, Tehran Science and Research Branch). (in Persian)
- Shojaei Zand, Alireza (2002). Secularization in the Christian and Islamic Experience, Tehran, Center for Recognizing Islam and Iran. (in Persian)
- Wilson, Bryan (1982). Religion in Sociological Perspective. Oxford :Oxford University press.